
Karol Bożek

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0001-9350-9719

Mariusz Szubert

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0001-9776-9622

Tożsamość krajobrazu Ziemi Wieluńskiej – studium przypadku

Wprowadzenie

Idea niniejszej publikacji oparta jest na koncepcji krajobrazu kulturowego. M. Dobrowolska (1948: 156) wskazała, że „krajobraz kulturowy stanowi syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. On odzwierciedla najlepiej współzależność i związek życia przyrody i społeczeństw ludzkich, nasilenie i szybkość przeobrażeń zachodzących w ciągu długiego rozwoju historycznego”. W świetle tej koncepcji przyjęto, że wnikliwa analiza krajobrazu, ukierunkowana na identyfikację cech kształtujących jego tożsamość, powinna obejmować aspekty przyrodnicze, historyczne i kulturowe.

Myśl tę rozwija U. Myga-Piątek (2001, 2012) pisząc, że “krajobraz kulturowy to historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia”.

Powyższe definicje krajobrazu kulturowego prowadzą do ujęcia wyjątkowości miejsca lub regionu w kontekście *genius loci*, czyli “ ducha miejsca ”,

który sprzyja kształtowaniu się tożsamości określonej grupy społecznej z danym obszarem (Myga-Piątek, 2011).

Celem artykułu jest identyfikacja szczególnych cech przyrodniczych i kulturowych krajobrazu Ziemi Wieluńskiej, które składają się na tożsamość tego regionu historycznego. Do realizacji założonego celu wykorzystano metodę studium przypadku, opartą na kwerendzie bibliograficznej, wnikliwej analizie piśmiennictwa i źródeł internetowych, a także podróży studialnej, połączonej z dokumentacją fotograficzną. Badanie tożsamości krajobrazu wymaga pogłębionej znajomości jego elementów – zarówno materialnych, jak i niematerialnych. Tylko przyjęcie kompleksowej perspektywy umożliwia dostrzeżenie i zrozumienie procesów kształtujących tożsamość krajobrazu danego regionu.

Teoretyczne ujęcie tożsamości krajobrazu, *genius loci* i kolorytu lokalnego

Refleksje teoretyczne na temat tożsamości można odnaleźć w wielu dziedzinach nauki: filozofii, psychologii, socjologii, antropologii kulturowej, politologii, zarządzaniu czy – coraz częściej – geografii. Tożsamość jest pojęciem multidyscyplinarnym i wieloznacznym, które można interpretować na wiele sposobów w zależności od kontekstu badawczego i przyjętego podejścia teoretycznego (Świątkiewicz-Mośny, 2015). W każdej dyscyplinie naukowej refleksja nad tożsamością koncentruje się na aspektach właściwych dla jej obszaru zainteresowań (Sułkowska, 2021).

W psychologii podstawę rozważań stanowi najczęściej tożsamość osobista, analizowana z perspektywy jednostki – jej wewnętrznego świata, samowiedzy, poczucia ciągłości i odrębności (Gałdowa, 2000). W socjologii mówi się zazwyczaj o tożsamości zbiorowej, czyli poczuciu przynależności jednostki do określonej zbiorowości, np. wspólnoty narodowej, regionalnej czy lokalnej (Bokszański, 2005). W naukach o zarządzaniu i jakości szczególne znaczenie przypisuje się tożsamości organizacyjnej, będącej również formą tożsamości zbiorowej (Czarnota-Bojarska, 2010). Na gruncie nauk geograficznych rozwinął się natomiast nurt behawioralny, który skupia się na przestrzennych aspektach ludzkich zachowań, w tym nie tylko na zagadnieniach dotyczących doświadczania przestrzeni czy preferencji przestrzennych, ale również kształtowania się tożsamości i więzi terytorialnych (Tobiasz-Lis, 2014).

Kanadyjski geograf E. Relph już w połowie lat 70. XX w. zwracał uwagę na nierozłączny związek ludzkiej egzystencji z miejscem. W swoim przełomowym dziele pt. *Place and placelessness* podkreślał, że relacje człowieka z przestrzenią wzmacniają poczucie sensu, zakorzenienia i bezpieczeństwa,

kształtując tym samym podstawy zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej tożsamości (Relph, 1976).

Do podobnych wniosków doszedł T. Burdzik (2012), twierdząc, że przestrzeń jest niezbędna dla własnej identyfikacji, zarówno w aspekcie zbiorowym, jak i indywidualnym: „W aspekcie zbiorowym, dla podtrzymywania własnej odrębności poprzez tradycję, w której opisane zostają elementy danego krajobrazu. W aspekcie jednostkowym przestrzeń jest przeżywana przez jednostkę jako element konsolidujący ją ze zbiorowością wokół wspólnych elementów nacechowanych symbolicznie i podzielanych w czasie interakcji z innymi jednostkami” (Burdzik, 2012: 16). Z kolei M. Bucheckner i in. (2003) zauważają, że gdy miejsce zostaje uznane za istotne, przyczynia się do powstawania trwałych więzi emocjonalnych i społecznych, które wspierają sprawczość jednostek i ich zaangażowanie w otoczenie. Silna identyfikacja z miejscem może tym samym prowadzić do większej troski o krajobraz, co przekłada się na jego bardziej zrównoważone użytkowanie (Selman, 2012). Należy zatem przyjąć, że krajobrazy, z jednej strony, konstruują zbiorowe tożsamości, z drugiej zaś są ich wyrazem (Cosgrove, 2003).

Znaczenie krajobrazu jako aktywnego komponentu relacji społecznych, a nie jedynie ich tła, zostało dostrzeżone również w dokumentach międzynarodowych. W 1992 r. Komitet Światowego Dziedzictwa (*World Heritage Committee*) rozszerzył definicję dziedzictwa kulturowego o kategorię krajobrazów kulturowych, podkreślając, że „odzwierciedlają one długotrwałą i bliską relację między ludźmi a ich środowiskiem naturalnym”. Zaznaczono, że niektóre z tych krajobrazów ilustrują specyficzne techniki użytkowania ziemi, które przyczyniają się do ochrony i zachowania bioróżnorodności, podczas gdy inne – silnie zakorzenione w zbiorowej świadomości – powiązane są z lokalnymi wierzeniami, tradycjami artystycznymi i zwyczajowymi, stanowiąc wyraz szczególnej więzi człowieka z naturą. W dalszej części dokumentu uznano, że krajobrazy kulturowe są świadectwem twórczego potencjału ludzkości, jej rozwoju społecznego, wyobraźni oraz duchowej ekspresji, stanowiąc integralny element wspólnej tożsamości kulturowej (WHC, 1992).

W literaturze przedmiotu tożsamość nie jest ujmowana jako kategoria jednorodna. Wyróżnia się wiele jej typów, takich jak m.in.: tożsamość społeczna, kulturowa, indywidualna, zbiorowa, narodowa, etniczna, religijna, regionalna, lokalna, ale również tożsamość miejsca, miasta czy krajobrazu. U podstaw wyodrębnienia tej ostatniej – tożsamości krajobrazu – leży założenie, że tożsamość jest cechą syntetyczną krajobrazu, zarówno w znaczeniu strukturalnym, funkcjonalnym, multisensorycznym, aksjologicznym oraz użytkowym (Myga-Piątek, 2025).

W polskim ustawodawstwie, na potrzeby audytu krajobrazowego, przyjęto rozumienie tożsamości krajobrazu jako cechy odnoszącej się

do krajobrazów „w których istnieje wyraźny przestrzenny zapis cech szczególnych i wyróżniających krajobraz, a także składników materialnych krajobrazu oraz niematerialnych wartości kulturowanych przez mieszkańców, w tym także idei, przekonań, poglądów religijnych, przynależności historycznych, etnicznych, językowych, kulturowania specyficznych obyczajów” (Rozporządzenie, Dz.U. 2019 poz. 394).

Z przeglądu literatury zagranicznej wynika, że tożsamość krajobrazu najczęściej rozumie się jako relację między krajobrazem a tożsamością ludzi, którzy wchodzi z nim w interakcję (Egoz, 2013). Może ona wyrażać się również jako „postrzegana wyjątkowość miejsca” (Stobbelaar, Pedrolí, 2011: 322). Interesującą perspektywę badawczą przedstawili także E. K’oyoo i C. Breed (2023), którzy analizując proces kształtowania się tożsamości krajobrazu w kontekście rewitalizacji obszarów miejskich, definiują ją jako „postrzeganie przez mieszkańców szczególnych cech krajobrazu, które pomagają im rozróżniać miejsca – obejmujące aspekty fizyczne, społeczno-kulturowe i symboliczne” (K’oyoo, Breed, 2023: 20).

Tożsamość krajobrazu, rozpatrywana przez analogię do koncepcji tożsamości jednostki według A. Giddensa (2010), może być interpretowana jako złożony konstrukt społeczno-kulturowy i przestrzenny, oparty na ciągłości, spójności oraz zdolności do „refleksyjnego opowiadania o sobie”. Wymaga to jednak przyjęcia perspektywy semiotycznej, zgodnie z którą krajobraz może być postrzegany jako tekst, ikona, spektakl, metafora, palimpsest, a nawet nośnik idei (Myga-Piątek, 2015). W takim ujęciu krajobraz zostaje nasycony znaczeniami społecznymi, historycznymi i symbolicznymi, co pozwala odnieść go do trzech kluczowych aspektów tożsamości wskazanych przez A. Giddensa (2010: 76), czyli:

- analogicznie do jednostki, krajobraz posiada swoją „biografię” – historię zmian i przekształceń utrwaloną w jego strukturze. Tożsamość krajobrazu opiera się zatem na czytelnej ciągłości historycznej i kulturowej, która umożliwia zarówno społecznościom lokalnym, jak i odbiorcom zewnętrznym (np. turystom) identyfikację jego cech szczególnych oraz odczytywanie zakodowanej w nim symbolicznej narracji;
- podobnie jak jednostka potrzebuje poczucia własnej wartości i sprawczości dla utrzymania integralności swojej tożsamości, tak krajobraz wymaga społecznego uznania i symbolicznego szacunku, które potwierdzają jego znaczenie w świadomości zbiorowej. W praktyce oznacza to konieczność pielęgnowania wartości krajobrazu dla zachowania jego tożsamości. W przeciwnym razie, gdy znaczenie krajobrazu jest marginalizowane, dochodzi do jego zaniedbania i nijaczenia – traci on wówczas swoją podmiotowość i ulega presji czynników zewnętrznych, które osłabiają jego potencjał tożsamościotwórczy;

- na wzór indywidualnych „relacji zaufania” budujących poczucie bezpieczeństwa jednostki, krajobraz powinien być wyposażony w mechanizmy ochronne – zarówno prawne (regulacje dot. ochrony przyrody i dziedzictwa kulturowego), społeczne (dziedziczenie znaczeń, pamięć zbiorowa), jak i instytucjonalne (systemy planowania przestrzennego). Te „kokony ochronne” zabezpieczają integralność tożsamości krajobrazu przed destrukcyjnym wpływem globalizacji, urbanizacji czy komercjalizacji, umożliwiając trwanie tradycji (lokalnych znaczeń) oraz więzi z miejscem – nawet w obliczu dynamicznych przemian.

Podstawą do dalszych rozważań będzie przyjęcie za U. Mygą-Piątek (2025: 10), że „Krajobrazy o wyraźnej tożsamości, to krajobrazy jednoznacznie identyfikowalne, rozpoznawalne (rozdzielane) poprzez wyraźny przestrzenny zapis cech szczególnych i wyróżniających, a także składników materialnych krajobrazu oraz niematerialnych wartości kultywowanych przez mieszkańców, w tym także idei, przekonań, poglądów religijnych, przynależności historycznych, etnicznych, językowych, kultywowania specyficznych obyczajów przyjmujących postać przestrzenną”.

Pojęcie tożsamości krajobrazu warto rozważyć również w odniesieniu do terminów o bliskim, lecz nietożsamym mu znaczeniu, takich jak *genius loci*, któremu poświęcono wiele uwagi w literaturze zarówno krajowej, jak i zagranicznej (zob. Dąbrowska-Budziło, 2011; Myga-Piątek, 2011; Buczkowska, 2012; Wuisang, 2014; Ciobota i in., 2015; Christou i in., 2019; Vecco i in., 2020). *Genius loci*, czyli „duch miejsca”, jest pojęciem o łacińskim rodowodzie, pierwotnie oznaczającym opiekuńczą siłę, coś mistycznego, co sprawia, że dana przestrzeń jest wyjątkowa (Zachariasz, 2010). W teorii architektury utrwaliło się rozumienie *genius loci* jako zespołu materialnych i niematerialnych właściwości danego miejsca lub krajobrazu, które nadają im wartość (Lenartowicz, 2010).

We współczesnej refleksji humanistycznej można jednak zauważyć semantyczne przesunięcie, wskutek którego *genius loci* zaczęto pojmować jako poczucie miejsca (ang. *sense of place*), wyrażane w subiektywnej, emocjonalnej relacji człowieka z konkretnym miejscem (Vecco, 2020). Siła tej relacji zależy w głównej mierze od indywidualnej wrażliwości człowieka oraz od jego doświadczeń życiowych (Myga-Piątek, 2011). Funkcjonujące w świadomości człowieka *genius loci* sprzyja powstawaniu więzi z miejscem oraz wyzwala percepcję wykraczającą poza sferę mierzalnego doświadczenia, pozwalając dostrzec w krajobrazie to, co ulotne, zmienne, efemeryczne, nieobecne w innych miejscach (Myga-Piątek, 2011). W takim rozumieniu *genius loci* może przyczyniać się do wykształcania tożsamości (np. mieszkańców czy turystów) z danym miejscem, regionem, krajobrazem (Myga-Piątek, 2011, 2015).

Innym pojęciem ściśle związanym z tożsamością krajobrazu jest koloryt lokalny. Przez długi czas funkcjonował on głównie w literaturoznawstwie jako efekt literacko-narracyjny, polegający na przesyceniu świata przedstawionego elementami ujawniającymi odrębność kulturową, obyczajową i społeczną środowiska, w którym toczy się akcja utworu (Julkowska, 2018). W tym ujęciu koloryt lokalny przekazywany w narracji powieściowej wydaje się być próbą uchwycenia i oddania przez autora *genius loci* danego miejsca. B. Kapica (2007) analizując motyw króla Łokietka w literaturze oświecenia i romantyzmu zwraca uwagę na „koloryt lokalny podkrakowskich wsi”. Z kolei J. Turczyński (1979) wskazuje, że polscy romantycy, umieszczając intrygi swoich utworów w środowisku ukraińskim, starali się – z różnym skutkiem – zachować jego koloryt lokalny. Współcześnie pojęcie kolorytu lokalnego coraz częściej pojawia się nie tylko w literaturoznawstwie, ale także w dyskursie publicznym oraz w badaniach prowadzonych w ramach innych dziedzin i dyscyplin naukowych (Wolski, 2014; Eichner, Waade, 2015; Copik, 2017; Orzechowska-Wacławska, 2017).

J. Szerszunowicz (2005: 232) proponuje szeroką definicję, zgodnie z którą koloryt lokalny można rozumieć jako „specyfikę regionu, jak i całego obszaru zajmowanego przez daną nację, w przeciwstawieniu do kategorii globalizacji...”. Nie ulega jednak wątpliwości, że nie tylko region, lecz również inne kategorie przestrzenne mają swój koloryt, obejmujący ich cechy fizjonomiczne, społeczne i kulturowe, które sprawiają, że jedno miejsca różni się od drugiego. Koloryt ten może się odnosić zarówno do niewielkich obszarów, takich jak miejscowość, dzielnica czy osiedle, jak i do większych obszarów, w tym całych krajów. W każdym z tych przypadków przejawia się on poprzez zespół elementów (wyróżników naturalnych i kulturowych) – m.in. specyficzną architekturę, sposób zagospodarowania przestrzeni czy obecność lokalnych tradycji. W takim ujęciu koloryt lokalny stanowi wyraz tożsamości krajobrazu, a same krajobrazy stają się jego nośnikami. Należy jednak podkreślić, że jest to pojęcie w dużej mierze subiektywne, zależne od indywidualnej percepcji, doświadczenia oraz kontekstu społecznego odbiorcy.

Tożsamość krajobrazu Ziemi Wieluńskiej

Analiza krajobrazu Ziemi Wieluńskiej, przeprowadzona w kontekście przywołanych we wstępie niniejszej publikacji definicji krajobrazu kulturowego (Dobrowolska, 1948; Myga-Piątek, 2012), pozwoliła wyszczególnić dwa istotne wyróżniki krajobrazowe regionu. Pierwszym z nich jest naturalny krasowy krajobraz wyżyny węglanowej w Działoszyńskim Przełomie Warty. Drugim natomiast kulturowy krajobraz rolniczy Wysoczyzny Wieruszowskiej.

W toku analizy wskazano również elementy istotne z punktu widzenia tożsamości krajobrazu kulturowego regionu. W kontekście dziedzictwa materialnego zaliczyć do nich można ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa, zabytki budownictwa drewnianego oraz dawne linie kolejowe. W aspekcie niematerialnym szczególne znaczenie przypisano tragicznym wydarzeniom związanym z bombardowaniem Wielunia 1 września 1939 r., stanowiącym ważny składnik pamięci zbiorowej mieszkańców. W analizie wyodrębniono również trzy miejscowości o dobrze zachowanym średniowiecznym układzie przestrzennym, które wpisują się w tożsamość całego regionu: Wieluń, Bolesławiec oraz Skomlin.

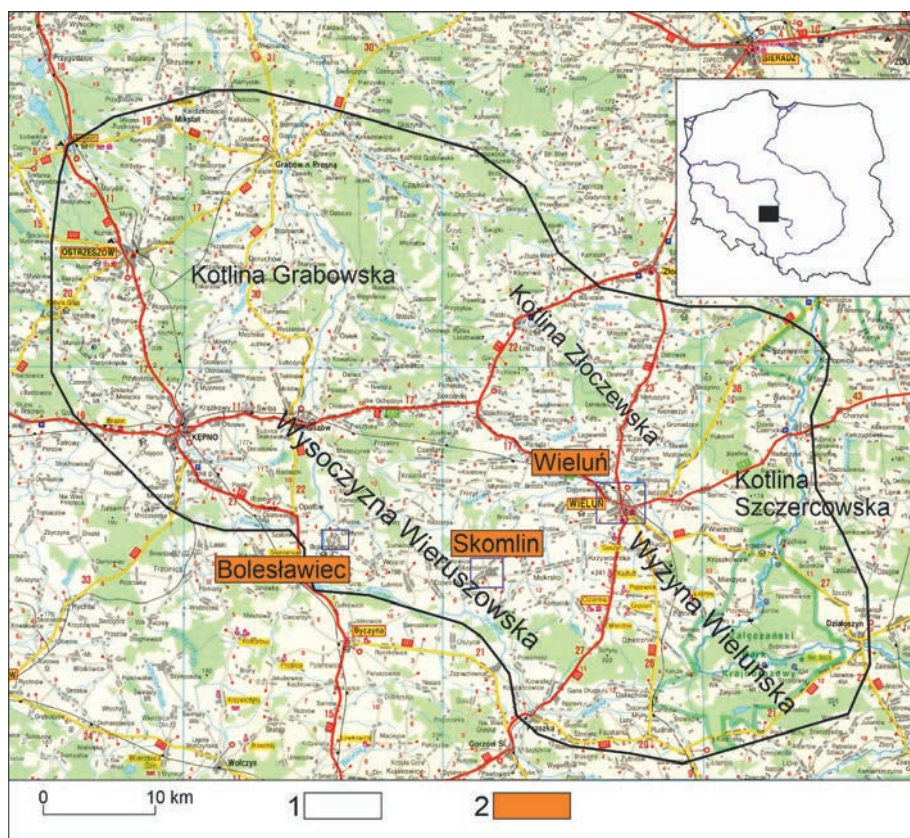
Krajobraz naturalny Ziemi Wieluńskiej

Ziemia Wieluńska leży na pograniczu Wyżyny Śląsko-Krakowskiej i Niziny Środkowopolskich, na Wyżynie Wieluńskiej będącej częścią Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej oraz w granicach kilku mezoregionów Niziny Południowowielkopolskiej: Wysoczyzny Wieruszowskiej, Wysoczyzny Złoczewskiej, Kotliny Grabowskiej i Kotliny Szczercowskiej (Richling i in., 2018, (ryc. 1).

Charakterystyczną cechą ukształtowania terenu Wyżyny Wieluńskiej jest mozaika typowych form węglanowej rzeźby krasowej (cechujących sąsiadującą na południu Wyżynę Krakowsko-Częstochowską) i form typowych dla niziny starogłacialnej, uformowanej w czasie zlodowacenia Odry (cechujących sąsiadującą na północy Nizinę Południowowielkopolską). Cecha ta uwidacznia się zarówno na mapie hipsometrycznej (wysokości bezwzględne w nielicznych miejscach przekraczają jednak 300 m n.p.m., niewielkie są też różnice wysokości względnych). Dominują tu równinne, pagórkowate lub lekko faliste wysoczyzny oddzielone szerokimi dolinami, albo rozległe równiny. W niektórych miejscach (szczególnie pomiędzy Częstochową i Kłobuckiem) ponad pokrywą osadów plejstocenijskich wznoszą się wierzchołki pagórów wapiennego, górnójurajskiego podłoża. Pagóry te, często o założeniach tektonicznych na północ od Krzepic są formami kopalnymi, reprodukowanymi w pokrywie utworów plejstocenijskich – glinach polodowcowych i osadach fluwiogłacialnych (Szubert, 2013). Sprawia to, że krajobraz północnego krańca Wyżyny zasadniczo nie różni się od krajobrazu wysoczyzn Niziny Południowowielkopolskiej. Ziemię Wieluńską odwadnia Warta oraz jej dopływy: Liswarta i Proсна.

Większa część Ziemi Wieluńskiej położona jest na Nizinie Południowowielkopolskiej, w międzyrzeczu Warty i Proсны. W jej krajobrazie dominują rozległe, zdenudowane wysoczyzny morenowe, układające się w rozległe przestrzenie równinne lub lekko pagórkowate. W przeważającej części zajmują je grunty orne lub łąki (fot. 1).

Z tą dość przytłaczającą monotonią krajobrazu Ziemi Wieluńskiej kontrastuje ukształtowanie terenu Działoszyńskiego Przełomu Warty, jednego z dwóch przełomów tej rzeki przez Wyżynę Wieluńską. Spod pokrywy plejstocénskiej wyłaniają się tam wapienie górnajurajskie budujące skałki (potocznie nazywane górami) w zboczach przełomowej doliny Warty. Niegdyś wapien ten eksploatowano jako kamień budowlany, z którego zbudowano m.in. mury obronne Wielunia (fot. 2, 31). Obecnie wydobywa się go na skalę przemysłową do produkcji cementu w cementowni Warta w Trębaczewie k. Działoszyna. W niewielkich, nieczynnych obecnie kamieniołomach zachowały się stare, ceglane piece z pocz. XX w. do wypalania wapna (wapienniki). Dolina Warty wyróżnia się również większą niż inne części Ziemi Wieluńskiej lesistością.

Ryc. 1. Położenie Ziemi Wieluńskiej. Fot. 1. Przybliżone granice Ziemi Wieluńskiej. Fot. 2. Miejscowości – studium przypadku

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem: *Mapa krajoznawcza Górny Śląsk Wielkopolska południowo-wschodnia*. Warszawa-Wrocław: PPWK im. Eugeniusza Romera.

Działoszyński Przełom Warty znajduje się w granicach Załęczańskiego Parku Krajobrazowego. Jest to teren atrakcyjny turystycznie, gdzie rozwinęła się agroturystyka oraz funkcjonują ośrodki wypoczynkowe (np. w Kępówiźnie i Kamionie) oraz „Nadwarciański Gród” – Ośrodek Szkoleniowo-Wypoczynkowy ZHP w Załączu Wielkim. Turystyka i rekreacja na obszarach wiejskich (szczególnie agroturystyka) rozwija się również w innych nadwarciańskich miejscowościach, np. w Osjakowie, Konopnicy i Strobinie.

Fot. 1.

Fot. 2.

Fot. 1–2. Kontrasty krajobrazowe na Ziemi Wieluńskiej. Równinny krajobraz Wysoczyzny Wieruszowskiej w okolicach Skomlina

Źródło: fotografia własna

Fot. 2. Załęczański Park krajobrazowy. Wyżyna Wieluńska – nieczynny kamieniołom wapieni górnourajskich w Lisowicach

Źródło: Fot. Michał Demel pozyskano z: <http://jurapolska.pl/foto.php?id=1168>

Historyczne uwarunkowania tożsamości krajobrazu kulturowego Ziemi Wieluńskiej

Ziemia Wieluńska jest krainą historyczną sąsiadującą z Dolnym Śląskiem, Górnym Śląskiem, Śląskiem Opolskim oraz z północno-zachodnim krańcem Małopolski, Wielkopolską i Ziemią Sieradzką (ryc. 2). Takie położenie powodowało, że w czasach historycznych, z uwagi na zmieniającą się przynależność tej Ziemi do Wielkopolski, Małopolski lub Śląska Opolskiego kształtowały się związki kulturowe z nimi, które przetrwały do dziś. Aż do początku XV w. Ziemia Wieluńska była swoistym i istotnym łącznikiem Małopolski z Wielkopolską. Przez Wieluń wiódł również najkrótszy szlak komunikacyjny z Krakowa do Poznania oraz z Warszawy do Wrocławia.

W czasach rozbicia dzielnicowego głównym grodem na Ziemi Wieluńskiej (Rudzkiej) była Ruda, gdzie mieściła się siedziba kasztelanii. Od 1281 r. siedziba kasztelanii została przeniesiona do Wielunia. W okresie rozbicia

dzielnicowego Ziemia Rudzka była silnie związana z Wielkopolską, aż do włączenia jej do Korony (1321), od której oderwana została pół wieku później. W latach 1370–1391 Ziemia Wieluńska funkcjonowała jako Księstwo Wieluńskie (Ziemia Rudzka była jego częścią) podległe Władysławowi Opolczykowi. W granicach Księstwa znajdowało się 14 miast. Północne jego krańce sięgały po Mikstat, Grabów i Ostrzeszów, a południowe po Bobolice, Olsztyn, Mstów i Częstochowę. Do Korony Ziemia Wieluńska powróciła w 1391 r. Wówczas podzielona została na dwa powiaty: wieluński i ostrzeszowski, które włączono do województwa sieradzkiego (1420) (Olejnik, 2003; Kopańska, 2024).

Po II rozbiorze Polski Ziemia Wieluńska znalazła się w zaborze pruskim, w czasie wojen napoleońskich – w Księstwie Warszawskim, a po Kongresie Wiedeńskim (1815) w Królestwie Polskim. Po I wojnie światowej środkowa część Ziemi Wieluńskiej (powiat wieluński) włączona została do województwa łódzkiego, północna (powiaty kępiński i ostrzeszowski) do województwa poznańskiego, natomiast część południowa (powiat częstochowski) do województwa kieleckiego. Przez 124 lata, aż do wybuchu II wojny światowej Proсна była rzeką graniczną oddzielającą Ziemię Wieluńską od Prus, a w okresie międzywojennym od III Rzeszy Niemieckiej.

Ryc. 2. Położenie Ziemi Wieluńskiej na tle regionów historycznych Polski

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem: *Atlas geograficzny dla liceum ogólnokształcącego i technikum*. Warszawa 2021: Nowa Era, str. 196.

Po II wojnie światowej przynależność administracyjna była podobna do tej z czasów II Rzeczypospolitej. Ukształtowanych wówczas związków terytorialnych nie zatarał podział administracyjny z lat 1975–1999. Wówczas zasadnicza część Ziemi Wieluńskiej należała do województwa sieradzkiego, część północna do kaliskiego, a południowa do częstochowskiego. Obecnie Ziemia Wieluńska znajduje się w województwach łódzkim (w powiatach wieluńskim, wieruszowskim i pączęzańskim), wielkopolskim (w powiatach kępińskim i ostrzeszowskim), opolskim (w powiecie oleskim) oraz śląskim (w powiecie częstochowskim).

Obecnie z Ziemią Wieluńską najsilniej związani są mieszkańcy gmin powiatu wieluńskiego. Siłę tego związku tworzą wspólne projekty gospodarcze, społeczne oraz kulturalne realizowane przez Związek Gmin Ziemi Wieluńskiej (np. Nadwarciański Szlak Bursztynowy (zob. Antczak, Kopańska, 2012), Radio Ziemi Wieluńskiej, Telekomunikacja Związku Gmin Ziemi Wieluńskiej).

Tabela 1. Wydarzenia historyczne kształtujące tożsamość kulturową Ziemi Wieluńskiej

Wiek/lata/rok	Wydarzenie historyczne
II–IV	Rozwój osadnictwa w epoce żelaza (kultura przeworska) w międzyrzeczu górnej Warty i górnej Prosnę.
XII–XIII	Rozkwit Ziemi Rudzkiej, kasztelanii Rudzkiej.
1217	Ufundowanie klasztoru Augustianów. Władysław Odonic założył gród Wieluń.
XIII	Przeniesienie kasztelanii do Wielunia.
XIV	Wieluń stolicą Ziemi Wieluńskiej (wcześniej Ziemia Rudzka).
1138–1320	Przynależność Ziemi Wieluńskiej do dzielnicy senioralnej. Walki książąt śląskich i wielkopolskich o ten region.
1320	Przyłączenie Ziemi Wieluńskiej do Korony przez Władysława Łokietka.
XIV	Zbudowanie zamku w Bolesławcu, Dankowie oraz w Wieluniu. Otoczenie Wielunia murami obronnymi.
1370	Ludwik Węgierski nadał jako lenno Ziemię Wieluńską Władysławowi Opolczykowi, który przyłączył ten region do Śląska Opolskiego jako Księstwo Wieluńskie ze stolicą w Wieluniu.
1391	Ponowne włączenie Ziemi Wieluńskiej do Korony przez Władysława Jagiełłę jako wypełnienie żądania szlachty postawionego podczas II zjazdu koronnego w Sieradzu (1383).
1410	Udział rycerstwa wieluńskiego (Chorągiew Wieluńska) w bitwie pod Grunwaldem.

1793	Po II rozbiorze Polski Ziemia Wieluńska w granicach Prus (Prusy Wschodnie).
1807–1815	Ziemia Wieluńska w Księstwie Warszawskim.
1815–1914	Ziemia Wieluńska w Królestwie Polskim; do 1845 w guberni mazowieckiej, a następnie w guberni kaliskiej (obwód wieluński składał się z trzech powiatów: wieluńskiego, ostrzeszowskiego i częstochowskiego).
1863	Aktywy udział mieszkańców Ziemi Wieluńskiej w Powstaniu Styczniowym.
1919–1939	Ziemia Wieluńska w województwach łódzkim, poznańskim i kieleckim.
1939–1945	Ziemia Wieluńska w granicach III Rzeszy Niemieckiej (Warthegau).
18–19.01.1945	Wyzwolenie Ziemi Wieluńskiej spod okupacji niemieckiej.

Opracowanie własne z wykorzystaniem źródeł: B. Abramek (2006), T. Grabarczyk, T. Nowak (2007), M. Kopańska (2024), T. Olejnik (2003, 2015), A. Szymczak (2008, 2009, 2011).

Genius loci Ziemi Wieluńskiej i jej koloryt

Fenomen *genius loci* Ziemi Wieluńskiej przejawia się w połączeniu dwóch kluczowych aspektów krajobrazowych – przyrodniczego oraz historyczno-kulturowego – w ramach projektu integrującego lokalną społeczność „Jura na Bursztynowym Szlaku” (Antczak, Kopańska, 2012). Na tle budowy geologicznej (wapienie górnajurajskie) oraz krajobrazu wyżyny wapiennej w Załęczańskim Parku Krajobrazowym przedstawiono ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa w dolinie Warty, a także przebieg dawnego szlaku bursztynowego. Z tymi dwoma elementami połączono zabytki budownictwa drewnianego.

Załęczański Park Krajobrazowy

Obszar ten położony jest w Działoszyńskim Przełomie Warty (fot. 3). Charakterystyczną cechą wyróżniającą ten teren jest krajobraz wyżyny węglanowej (fot. 4). Akcentem krajobrazowym są skałki ukształtowane w wapieniach górnajurajskich: Góra Zelce, Góra Draby, Góra Buki, Góra św. Genowefy oraz Krzemienna Góra. W tych pagórkach rozwinął się kras podziemny. Spośród 21 jaskiń odkrytych w okolicach Działoszyna, do najbardziej znanych należą jaskinie: Draba, Ewy, Zanokcica i Szachownica (Górny, Szelerewicz, 1986; Szynekiewicz, 2014). Katalog form krasowych uzupełniają leje krasowe, ponory, wywierzyśka i kras reprodukowany w pokrywie czwartorzędowej.

Blisko połowę powierzchni tego parku zajmują lasy, a największą ich część stanowią bory sosnowe, choć najcenniejszymi drzewostanami są dąbrowy i buczyny. W parku utworzono pięć rezerwatów, z których dwa znajdują się na Ziemi Wieluńskiej: Rezerwat geologiczny „Węże” oraz Rezerwat leśny „Dąbrowa w Niżankowicach”.

Fot.3.

Fot. 4.

Fot. 3–4. Wyżyna Wieluńska. Krajobraz przełomowej doliny Warty w Załęczańskim Parku Krajobrazowym. Fot. 3. Załęczański Łuk Warty. Fot. 4. Góra św. Genowefy

Źródło: fot. Piotr Szubert oraz <https://www.traseo.pl/trasa/zaleczanski-park-krajobrazowy-gora-sw-genowefy-6-2-2aa-aa5-aa9>

Warta

Jest największą spośród rzek na Ziemi Wieluńskiej. W dolinie Warty odkryto najstarsze ślady osadnictwa na tym terenie – kurhany datowane na II w. n.e., np. kurhan książęcy w Przywozie (ryc. 3, fot. 5). Wzdłuż rzeki wiódł nadwarciański szlak handlowy (najstarsze znaleziska z XIII w. p.n.e.) oraz jedna z odnóg szlaku bursztynowego (Abramek, 2006; Antczak, Kopańska, 2012).

Ryc. 3.

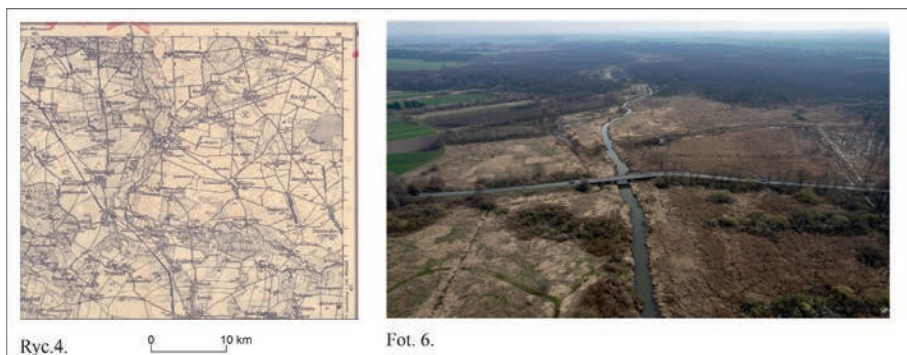
Fot. 5.,

Ryc. 3. Ziemia Rudzka XI–XII w. Fot. 5. Kurhan książęcy w Przywozie z ok. 180 r. n.e.

Źródło: B. Abramek (2006) oraz www.miaster.pl/miejsce/kurhany-ksiazceze-prywoz-toporow/

Prosna

Rzeka jest lewostronnym dopływem Warty. Nazwa rzeki przywołuje skojarzenie dawnej granicy państwowej. Od 1815 r. była to granica pomiędzy Królestwem Polskim i Prusami, a po I wojnie światowej między II Rzeczpospolitą a Republiką Weimarską oraz później z III Rzeszą Niemiecką (ryc. 4, fot. 6.).

Ryc. 4. Dolina Prosny *Karte des Deutschen Reiches 1:100 000* ark. 426 Pitschen-Bolesławiec ark. 426 Pitschen-Bolesławiec. Abteilung Königl. Preuß. Landesaufnahme 1887

Źródło: pozyskano z: http://igrek.amzp.pl/KWR100_B_37

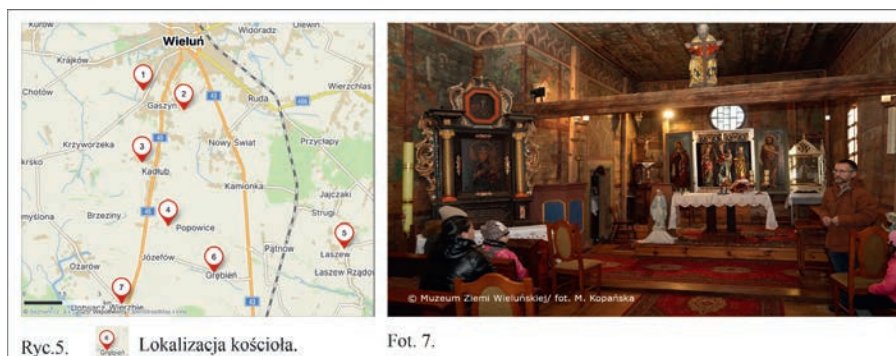
Fot. 6. Dolina Prosny – dawna granica państwowa

Źródło: fot. Piotr Szubert

Budownictwo drewniane sakralne i świeckie

Modrzewiowe kościoły w okolicach Wielunia zaliczane są do najcenniejszych (obok drewnianych kościołów w Małopolsce) obiektów drewnianej architektury sakralnej w Polsce (ryc. 5). Zbudowane zostały w XVI w. w stylu późnogotyckim. Pod względem architektonicznym stanowią typ wieluński (ryc. 6, fot. 8–12). Są to budowle orientowane, konstrukcji zrębowej, węższym od nawy głównej, zamkniętym wielobocznie prezbiterium (Langer, 2023). Od strony zachodniej do nawy przylega dzwonnica konstrukcji słupowej, zwężająca się ku górze. Nawę główną i prezbiterium przykrywa wspólny, namiotowy dach gontowy. Wnętrze zdobi bogata polichromia (fot. 7). Z dzieł tych kościołów najcenniejsze są w Grębieniu, Popowicach, Kadłubie, Wierzbiu oraz w Łaszewie (Langner, 2023; Olejnik, 2003) (ryc. 6).

Do najcenniejszych spośród niewielu zachowanych drewnianych budowli świeckich należy dwór w Ożarowie (1757) i spichlerz w Skomlinie (1777). Dwór w Ożarowie po rewitalizacji (połączonej z odbudową niszczonego

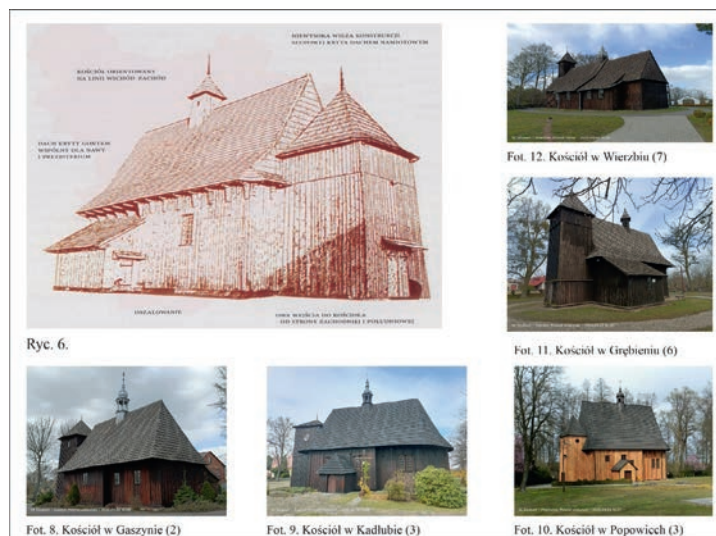
Ryc. 5. Lokalizacja najcenniejszych drewnianych kościołów typu wieluńskiego

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem serwisu mapy.com

1. Kościół pw. św. Barbary w Wieluniu, 2. Kościół parafialny pw. Najświętszego Imienia Maryi w Gaszynie, 3. Kościół pw. Chrystusa Króla w Kadłubie, 4. Kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych w Popowicach, 5. Kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela w Łaszewie, 6. Kościół filialny pw. Świętej Trójcy w Grębieniu, 7. Kościół parafialny pw. św. Leonarda Opata w Wierzbui.

Fot. 7. Nawa i prezbiterium kościoła filialnego pw. Świętej Trójcy w Grębieniu.

Źródło: fot. M. Kopańska, Muzeum Ziemi Wieluńskiej.

Ryc. 6. Gechy architektoniczne drewnianego kościoła typu wieluńskiego: budowle orientowane na linii wschód-zachód, dach przykryty gontem, wspólny nad nawą i prezbiterium, oszalowanie, dwa wejścia do kościoła od zachodu i od południa, niewysoka wieża konstrukcji słupowej kryta dachem namiotowym.

Źródło: D. Langer (2023)

Fot. 8–12. Najcenniejsze drewniane kościoły typu wieluńskiego

Źródło: fotografie własne

zabytku) od 1981 r. jest siedzibą Muzeum Wnętrz Dworskich – Oddział Muzeum Ziemi Wieluńskiej.

Historia dworu w Ożarowie związana jest z Władysławem Bartochowskim herbu Rola. Była to nietuzinkowa postać, mocno wpisana w historię oraz krajobraz kulturowy Ziemi Wieluńskiej z racji pełnionych urzędów: skarbnika sieradzkiego (1734), kasztelana wieluńskiego (1760–1779) oraz łowczego sieradzkiego (1735–1760). Ród Brochowskich (synowie Wojciech i Kazimierz) należał również do arystokracji ziemiańskiej Ziemi Wieluńskiej, których dobra obejmowały oprócz Ożarowa również pobliski Skomlin i Toplin. Władysław Bartochowski ufundował kościół w Skomlinie (1746) oraz zbudował tam okazały modrzewiowy śpichlerz (1777), a jego syn – Kazimierz ufundował w 1835 r. dzwonnice przy kościele parafialnym w tej wsi.

Architektura dworu w Ożarowie nawiązuje do późnobarokowego budownictwa dworskiego. Jest to budowla modrzewiowa, konstrukcji zrębowej. Do kwadratowego korpusu przylegają cztery narożne alkierze. Dwór jest siedzibą Muzeum Wnętrz Dworskich – oddziału Muzeum Ziemi Wieluńskiej (fot. 13–16). Oprócz typowej funkcji muzealnej prowadzona jest tam również działalność kulturalna (np. koncerty muzyczne, spotkania autorskie) oraz edukacyjna (np. warsztaty tematyczne). Niedaleko Ożarowa w Kocilewie zachował się również modrzewiowy wiatrak koźlak z I poł. XX w.

Fot. 13.

Fot. 15.

Fot. 14.

Fot. 16.

Fot. 13–16. Dwór Bartochowskich w Ożarowie. Muzeum Wnętrz Dworskich – Oddział Muzeum Ziemi Wieluńskiej

Źródło: fot. 13: Piotr Szubert, fot. 14–16 materiały ze zbiorów Muzeum Ziemi Wieluńskiej

Muzeum Ziemi Wieluńskiej

Muzeum Ziemi Wieluńskiej powstało w 1926 r. z inicjatywy Polskiej Macierzy Szkolnej i jej działaczki Felicji Rymarkiewiczowej. Muzeum zajmuje dawny klasztor bernardynek (XVII w.) (fot. 17). Jego misją muzeum jest „poznawanie, zachowanie i przybliżanie dziedzictwa Ziemi Wieluńskiej w zakresie archeologii, etnografii, historii i sztuki” (<https://muzeum.wielun.pl/o-muzeum-slow-kilka/>). W misję Muzeum wpisuje się również działalność edukacyjna oraz naukowa we współpracy z Wieluńskim Towarzystwem Naukowym.

Wystawy stałe to: „Świadkowie mówią... Wieluń 1 września 1939” (fot. 20), „Pradzieje Ziemi Wieluńskiej”, „Życie codzienne wsi wieluńskiej na początku XX w.”, „Dotknij historii Wielunia” (fot. 18–20). W zakresie działalności naukowej na uwagę zasługuje wydawane przez Muzeum: *Wieluńska Biblioteka Regionalna* oraz *Rocznik Wieluński*, a także liczne monografie. Dużą uwagę przywiązuje się do działalności edukacyjnej: lekcji muzealnych, warsztatów oraz konkursów. Biorąc to wszystko pod uwagę nasuwa się konstatacja, że wieloaspektowa działalność Muzeum Ziemi Wieluńskiej kształtuje, rozwija i utrwala na gruncie dziedzictwa, w szerokim i istotnym zakresie tożsamość krajobrazu kulturowego tego regionu.

Fot. 17.

Fot. 18.

Fot. 19.

Fot. 20.

Fot. 17–18. Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Fot. 17. Budynek dawnego klasztoru bernardynek – obecnie Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Na pierwszym planie baszta Skarbczyk. Fot. 18–19. Dział etnograficzny. Fot. 20. Fragment wystawy „Świadkowie mówią”.

Źródło: fotografie własne

Wieluńska Kolej Dojazdowa

Zapisana w tożsamości krajobrazu Ziemi Wieluńskiej jako „kolejka”. Funkcjonowała w latach 1896–1997 i aż do lat 60. XX w. pełniła istotną rolę komunikacyjną w zakresie przewozów pasażerskich i towarowych. Linia kolejowa o długości 82 km łączyła Wieluń Dąbrowę z Zawisną koło Praszki (Tajnert, 2016). Tor kolejowy między Wieluniem a Zawisną zbudowano podczas I wojny światowej, a ruch kolejowy podjęto w 1916 r. Pociągi zatrzymywały się w: Chotowie, Słupsku, Mokrsku, Komornikach, Ożarowie, Kowalach i w Praszce. Z Zawisnej można było dojechać do Olesna. W 1926 r. stację wąskotorową w Wieluniu połączono ze stacją w Dąbrowie na linii normalnotorowej Kalety-Kępno.

Znaczenie „kolejki” systematycznie jednak spadało wraz z rozwojem komunikacji autobusowej Państwowej Komunikacji Samochodowej w Wieluniu. Ostatni pociąg z Wielunia do Praszki przejechał 31.08.1987 r. (fot. 21). Rok później zapadła decyzja o likwidacji Wieluńskiej Kolei Dojazdowej. Mimo, że w krajobrazie wiejskim pozostały po niej tylko budynek stacji Wieluń Wąskotorowy oraz ślad po torach „kolejka” mocno wpisała się w pamięć społeczności Ziemi Wieluńskiej (fot. 22). Dawną kolejkę przypominają też tablice informacyjne przy szlaku turystycznym wytyczonym śladem wąskotorówki. Znajdują się na nich opisy i zdjęcia ze zbiorów m.in. Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Zachował się dawny dworzec stacji Wieluń Wąskotorowy. Rokrocznie odbywa się tu rajd „Szlakiem Wieluńskiej Kolejki Wąskotorowej”.

Fot. 21.

Fot. 22.

Fot. 21–22. Wieluńska Kolej Dojazdowa. Fot. 21. Ostatni kurs z Wielunia do Praszki 31.08.1987 r. Fot. 22. Miejsce, gdzie znajdował się przystanek Mokrsko-Szosa. Śladem torów kolejowych biegnie trakt w stronę Chotowa

Źródło: A. Tajnert (2016)

Kolej Kalety-Kępno

Linie kolejową Kalety-Kępno zbudowano w latach 1872–1926 r. Jest częścią szlaku kolejowego nr 181 Wrocław-Herby Nowe. Przez Ziemię Wieluńską przebiega najnowszy odcinek tego szlaku Podzamcze-Herby Nowe zbudowany w latach 1925–1926 wg projektu inż. Józefa Nowkuńskiego. Budowa tego połączenia kolejowego miała wymiar strategiczny, gospodarczy i polityczny. Władze II Rzeczypospolitej dążyły do uniezależnienia od Niemiec transportu węgla ze śląskich kopalń do bałtyckich portów. Po jego uruchomieniu można było ominąć wiodący przez Niemcy tzw. korytarz kluczberski (Kalety-Kępno) na szlaku kolejowym z Górnego Śląska do Poznania, a za korzystanie z tego korytarza pobierano wysokie cło oraz opłaty przewozowe (Dąbrowski i in., 2006, <https://wielun.naszemiasto.pl>).

Wieluń Dąbrowa była najważniejszą na Ziemi Wieluńskiej stacją kolejową. Wg pierwotnych planów z tej stacji miały odchodzić odgałęzienia szlaków kolejowych do Inowrocławia oraz do Piotrkowa Trybunalskiego. Stacja ta szczyci się budynkiem dworcowym konstrukcji szachulcowej, który uchodzi za perłę architektoniczną na tym szlaku kolejowym. Obecnie po udanej rewitalizacji w dawnym budynku dworcowym mieści się filia Wieluńskiego Domu Kultury – Dworzec Kulturalny Wieluń Dąbrowa (fot. 23). Zabytki techniki i archiwalia związane z linią kolejową Kalety-Kępno zgromadzono w Izbie Tradycji Magistrali Węglowej im. inż. Józefa Nowkuńskiego na stacji kolejowej Herby Nowe .

Fot. 23. Budynek dawnego dworca kolejowego na stacji Wieluń-Dąbrowa. Obecnie Dworzec Kulturalny Wieluń-Dąbrowa.

Źródło: fotografia własna

Szpital wieluński

Szpital Wszystkich Świętych (potocznie nazywany „szpitalem wieluńskim”) zgodnie z koncepcją *genius loci* ma wybitną symbolikę związaną z tragicznym wydarzeniem z 1 września 1939 r. utrwalonym w pamięci społeczeństwa Ziemi Wieluńskiej. Utrwalił się też wizerunek głównego budynku tego szpitala wzniesionego wg projektu H. Marconiego (Olejnik, 2020). Szpital wieluński przywołuje też postać dr. Zygmunta Patryna (1903–1991), dyrektora tego szpitala od 1 maja 1935 r., który był znakomitym chirurgiem oraz szanowanym lekarzem. Po II wojnie światowej zorganizował nowy szpital, którym kierował do 1966 r. Od 1993 r. jest jego patronem. Zarówno sama osoba dr. Zygmunta Patryna, jak i jego dokonania wpisują się w tożsamość Ziemi Wieluńskiej jako element dziedzictwa tego regionu.

1 września 1939 r. o 4:40 budynek szpitala Wszystkich Świętych zburzyły bomby lotnicze w czasie pierwszego podczas II wojny światowej ataku lotniczego Luftwaffe na obiekty cywilne (Olejnik, 2020). Historia ta została zekranizowana przez Bogusława Wołoszańskiego w Teatrze Historii w odcinku z 2011 r.

1 września 1939 r. na miasto zrzucono 380 bomb burzących i zapalających o łącznej masie 46 ton. Miasto zostało zniszczone w ok. 75%, a jego

Fot. 24.

Fot. 25.

Fot. 26.

Fot. 27.

Fot. 24–27. Szpital wieluński -miejsce pamięci. Fot. 24. Szpital Wszystkich Świętych. Fot. 25. Ruiny szpitala Fot. 26–27. Pomnik upamiętniający tragedię pacjentów szpitala w wyniku bombardowania 1 września 1939 r. o godz. 4:40

Źródło: domena publiczna, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2840252> oraz: <https://polskiemiesiace.ipn.gov.pl/mie/wszystkie-wydarzenia/wrzesien-1939/materialy-archiwalne/fotografie/118685,Zniszczenie-Wielunia.html>, fotografie własne

historyczne centrum niemal doszczętnie. Liczbę ofiar szacuje się od 1200 – 2000 (Olejniki 2014). Tragedię Wielunia upamiętniają Pomnik ofiar bombardowania Wielunia oraz obelisk upamiętniający tragedię 32 pacjentów i pracowników szpitala ustawiony na miejscu zbombardowanego budynku (fot. 24–27).

Wieluń – polska Guernica. Od wielu lat rokrocznie pierwszego września o 4:40 rozpoczyna się uroczystość upamiętniająca wybuch II wojny światowej. W obchodach brali udział prezydenci: Aleksander Kwaśniewski (2004), Lech Kaczyński (2009), Andrzej Duda (2014, 2019, 2021, 2024). W uroczystościach w 2009 r. uczestniczył Marszałek Sejmu Bronisław Komorowski. Podczas uroczystości w 2019 r. hołd ofiarom bombardowania miasta wspólnie z Prezydentem Polski Andrzejem Dudą oddał Prezydent Niemiec Frank-Walter Steinmeier.

Niezależnie od dyskusji i sporów historycznych, gdzie i o której godzinie rozpoczęła się II wojna światowa, Wieluń uznawany jest za symbol pierwszej agresji Niemiec na ludność cywilną bezbronnego, uśpionego miasta II Rzeczypospolitej. Dzisiejszy Wieluń w nawiązaniu do historii jest miastem pokoju i pojednania (Książek i in., 2010).

Koloryt lokalny – studia przypadków

Wieluń

Miasto nad Pyszną (dopływ Warty) położone jest na północnym krańcu Wyżyny Wieluńskiej. Na terenie miasta odsłaniają się wapienie górnojurajskie, a w jego pobliżu środkowojurajskie piaskowce żelaziste.

Osada wzmiankowana w roku 1262 została założona prawdopodobnie w roku 1217 przez księcia kaliskiego Władysława Odonica, prawa miejskie uzyskała w 1283 r. Nieco wcześniej – w roku 1281 Henryk IV Probus przeniósł kasztelanię z Rudy do Wielunia i odtąd gród stał się ważnym ośrodkiem administracyjnym (Szymczak, 2011). Odbudowane po II wojnie światowej historyczne centrum miasta zachowało średniowieczny układ ulic z czytelnym wrzecionem (ulice; Barycz, Augustiańska, Nowy Rynek Królewska) oraz owalem najstarszej części miasta. W czasach kazimierzowskich Wieluń otoczono murami obronnymi zbudowanymi z wapienia. Do dziś zachował się tylko ich niewielki fragment z Basztą Pochowania (fot. 31), brama miejska Krakowska wkomponowana w budynek ratusza (fot. 29), Baszta Męczarnia oraz relikty Baszty: Swawola. Dawną fosę zajęły parki miejskie oraz ogrody otaczające zielonym pierścieniem najstarszą część miasta. Przez Park Żwirki i Wigury przepływa niewielki strumień wyznaczający oś dawnej fosy i odwadniający swój obszar źródłkowy.

W parku tym znajduje się klasycystyczny pałac (siedziba starostwa i urzędu miasta) wzniesiony na fundamentach dawnego gotyckiego zamku z czasów Kazimierza Wielkiego (fot. 28). Miejsce to przywołuje wydarzenia wpisujące się w historię Ziemi Wieluńskiej. Na zamku rezydował Władysław Opolczyk, który jako książę wieluński władał Księstwem Wieluńskim. W 1424 r. król Władysław Jagiełło podpisał na zamku edykt antyhusycki. Podczas wojen śląskich (1432–1474) na zamku podpisywano traktaty pokojowe z książętami i miastami śląskimi (Grabarczyk, Nowak, 2007). W czasie, gdy zamek należał do dóbr stołowych królowej Bony bywały w nim królewskie małżonki i siostry m.in. Izabella Jagiellonka i Katarzyna Habsburżanka. Kres świetności zamku nastąpił podczas wojen szwedzkich, a całkowicie zniszczył go pożar w 1791 r. W parku odnajdziemy relikty synagogi, pomnik upamiętniający żydowską społeczność miasta oraz budynek dawnej cerkwi – obecnie Wieluński Dom Kultury.

Nieopodal dawnego zamku, przy rynku wznosiła się wieluńska fara (XIII w.). W XV w. jeden z ołtarzy ufundował słynny kronikarz Jan Długosz, którego rodzice Jan i Beata byli właścicielami Niedzielska – wsi w pobliżu Wielunia. 1 września 1939 r. podczas bombardowania miasta została uszkodzona niewielka część południowej nawy kościoła, a w 1940 r. budowla została wysadzona w powietrze (fot. 33). W latach 80 XX w. odtworzono zarysy fundamentów świątyni (fot. 34), które stały się symbolicznym świadkiem wieluńskiej hekatombi – początku wojny totalnej (fot. 32) (Olejnik, 2014).

Z dawną farą – ważnym symbolem tożsamości krajobrazu Wielunia i Ziemi Wieluńskiej związana jest realizacja projektu „Fara wieluńska 1939. Utracone piękno”. Dawne fotografie kolegiaty zestawiono w technologii 3D, co umożliwiło ukazanie piękna tego kościoła, zaprezentowanego w formie filmu narracyjnego. W Muzeum Ziemi Wieluńskiej zgromadzono szczątki wyposażenia kościoła, zebrane podczas badań archeologicznych. Wiele jego elementów bezpowrotnie zaginęło m.in. Madonna Wieluńska.

Świadkami historii miasta są również: kościół poaugustiański (XVI w.) – obecnie kolegiata (fot. 30), kościół i klasztor Franciszkanów (XVII w.), kościół i klasztor popauliński (XIV w.) z fundacji Władysława Opolczyka, kościół i klasztor pobernardyński (XVII w.) – obecnie Muzeum Ziemi Wieluńskiej, kościół i kolegium popijarskie (XVIII w.). Na frontonie budynku kolegium umieszczono tablicę upamiętniającą edykt wieluński oraz postać Hieronima z Wielunia.

Koloryt lokalny Wielunia kształtowany jest przez dynamikę życia miejskiego, w którą wpisują się zarówno jego dziedzictwo historyczne, struktura społeczna, jak i aktywność gospodarcza. Najważniejsze „kamienie milowe” historii przedstawiono symbolicznie na drzwiach kolegiaty. Są to: założenie miasta, sprowadzenie do miasta Augustianów oraz bombardowanie miasta. Tragizm historii Wielunia związaną z wybuchem II wojny światowej

Fot. 28.

Fot. 29.

Fot.30.

Fot. 31.

Fot. 28–31. Historyczne centrum Wielunia – symbole historii miasta. Fot. 28. Budynek Starostwa Powiatowego wzniesiony na miejscu zamku. Fot. 29. Ratusz oraz pomnik „Wieczna Miłość” proj. W. Siudmaka. Fot. 30. Kolegiata Matki Bożej Pocieszenia. Fot. 31. Fragmenty murów obronnych

Źródło: fotografie własne

Fot.32.

Fot. 33.

Fot. 32. Historyczne centrum Wielunia 1939–2022 – utracone piękno miasta

Źródła: T. Olejnik (2014)

Fot. 33: Wysadzenie fary przez Niemców (1940).

Źródła: Autor nieznany – Reproduced on Polish postcard, Henryk Sędziwy, Historia najnowsza Polski 1870–1945, Warszawa 1965, Domena publiczna: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2854812>

przypominają napisy „1 IX 1939. Wieluń – pamiętamy” oraz monumenty upamiętniające ofiary tej tragedii (fot. 27, 35, 36). W tę wielopokoleniową pamięć wpisuje się symbol harmonii, piękna i pokoju – pomnik „Wieczna miłość” autorstwa Wojciecha Siudmaka – Wielunianina oraz dzwon pokoju (fot. 37).

Dzisiejszy Wieluń liczy ok. 22 tys. mieszkańców. Miasto znane jest przede wszystkim dzięki działalności lokalnych przedsiębiorstw, w tym producenta naczep samochodowych Wielton, Spółdzielni Dostawców Mleka, której opakowania wyrobów są zdobione wizerunkami Bramy Krakowskiej i siedziby Muzeum Ziemi Wieluńskiej, producenta świec Korona-Candles należąca do grupy Gala oraz Zakładów Urządzeń Galwanicznych i Lakierniczych (ZUGiL). Działania na rzecz rozwoju lokalnego wspiera Stowarzyszenie „Łączy nas Wieluń”.

Fot. 34.

Fot. 35.

Fot. 36.

Fot. 37.

Fot. 34–37. „1 IX 1939 Wieluń Pamiętamy”. Fot. 34–35. Zrekonstruowane fundamenty fary. Fot. 36. Tablica upamiętniająca obchody 30. Rocznicy wybuchu II wojny światowej z udziałem Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego. Fot. 37. Dzwon Pokoju przekazany przez Prezydenta RP Andrzeja Dudę

Źródło: fotografie własne

Skomlin

Wieś położona jest na Nizinie Południowowielkopolskiej, na Wysoczyźnie Wieruszowskiej (fot. 1). Osada wzmiankowana w 1210 r. w związku z nadaniem wsi Zscomelin przez rycerza Zbranimira klasztorowi Cysterek w pobliskich Łubnicach. Nadanie to potwierdzono ponownie w roku 1245 na rzecz klasztoru Cysterek w Ołoboku. Nieco później – w 1250 r. klasztor w Łubnicach lokował Skomlin na prawie niemieckim (1250). Jest też zapis, że w 1299 r. książę Władysław Łokietek przebywał na zamku skomlińskim. Był to prawdopodobnie mały gród nad Prosną, na rubieżach Ziemi Wieluńskiej pomiędzy Wieluniem i Bolesławcem, w pobliżu Toplina (Domagała, 2014).

Skomlin jest jedną z najstarszych wsi na Ziemi Wieluńskiej, która rozwinęła się przy trakcie z Wielunia do Bolesławca. Dobrze zachował się średniowieczny układ ruralistyczny – owalnicowy z wyraźnym wrzecionowym zarysem najstarszej jednostki osadniczej (nazwy miejscowe: Serce i Kolfurt, ul. Partyzancka). Wrzeciono tworzy ul. Tysiąclecia i ul. Konstytucji 3 Maja (fot. 38). We wschodniej części tego wydłużonego placu znajduje się kościół św. Filipa i Jakuba (fot. 40). Zbudowany został w 1746 r. na miejscu starszej, drewnianej, szesnastowiecznej świątyni. Fundatorem kościoła był Władysław Bartochowski.

Architektura budowli nawiązuje do typu wieluńskiego. Kościół konstrukcji zrębowej, zbudowany z drewna modrzewiowego, jest oszalowany i orientowany, trójnawowy. Od wschodu do nawy przylega wieloboczne prezbiterium, a od zachodu taka sama kruchta. Te części kościoła są węższe od korpusu nawowego. Każda z części kościoła przykryta jest oddzielnym, gontowym dachem namiotowym. Dach korpusu nawowego wieńczy sygnaturka.

Wnętrze urzeka pięknem dekoracji barokowo-rokokowej (ołtarze, ambona, dekoracja figuralna). Ściany oraz pozorne sklepienie beczkowe nad nawą główną zdobi polichromia z rymowanymi łacińskimi inskrypcjami (1776), przedstawiająca apostołów i sceny z ich życia (fot. 42–46). Jedną ze scen – sakrament ślubu ukazuje szlachcica w kontuszu fot. 45. Autorem polichromii jest bliżej nieznany artysta – Karol Więckowski (Rosin, 1981).

W krajobrazie Skomlina wyróżnia się również spichlerz (1777), który jest unikatowym zabytkiem drewnianej architektury dworskiej na Ziemi Wieluńskiej (fot. 39). Jest to budowla z drewna modrzewiowego, konstrukcji zrębowej, zbudowana na planie wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjna, przykryta gontowym dachem namiotowym. Do końca lat osiemdziesiątych XX w. użytkowany był jako magazyn zbożowy. Spichlerz ma też znaczenie symboliczne. Przywołuje postać właściciela dóbr skomlińskich – Władysława Bartochowskiego oraz rodzinę ziemiańską Bąkowskich (Szubert, 1999). Ich dworek otoczony parkiem sąsiadował ze spichlerzem.

Fot. 38.

Fot. 39.

Fot. 40.

Fot. 41.

Fot. 38. Układ ruralistyczny najstarszej części Skomlina

Źródło: fotografia wykonana przez P. Szuberta

Fot. 39. Spichlerz w Skomlinie (1777)

Fot. 40. Kościół parafialny św. Filipa i Jakuba w Skomlinie (1746)

Źródło fot. 39–40: fotografie własne

Fot. 41. Dworek rodziny Bakowskich (Skomlin), w którym w latach 1935–1970 mieściła się szkoła podstawowa

Źródło: autor fotografii nieznan, zbiory własne.

Rodzina Bąkowskich była znana z licznych aktywności: Ignacy Bąkowski jako komisarz RP zarządzał powiatem wieluńskim w 1918 r., był członkiem zarządu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Wieluniu. Podczas Powstań Śląskich Józef Bąkowski (syn Ignacego) wraz z Felicją Rymarkiewiczową z Wielunia był w składzie Wieluńskiego Komitetu Plebiscytowego. Ignacy Bąkowski wspomagał straż ogniową oraz prowadził ochronkę. Wśród mieszkańców wsi wciąż żywa jest pamięć o Konradzie Bąkowskim, podporuczniku 9 Pułku Ułanów, który poległ 19.08.1920 r. w czasie bitwy pod Żółtańcami k. Lwowa, podczas wojny polsko-bolszewickiej.

Po sprzedaży majątku w budynku dworu w latach 1935–1939 i 1945–1970 mieściła się szkoła podstawowa (fot. 41). Na tym miejscu w latach 1971–1973 zbudowano szkołę podstawową, której patronem jest Komisja Edukacji Narodowej. Z dawnego parku pozostało tylko kilka sędziwych drzew.

Fot. 42.

Fot. 43.

Fot. 44.

Fot. 45.

Fot. 46

Fot. 42–43. Barokowo-rokokowe wyposażenie trójnawowego drewnianego kościoła w Skomlinie (1746)

Fot. 44–46. Polichromia (1776)

Źródło: fotografie własne

Historia wpisuje się w układ ruralistyczny Skomlina również poprzez nazwiska patronów ulic. Są nimi: Teodor Trojanowski – założyciel i pierwszy kierownik 7-klasowej szkoły powszechnej oraz ks. Adam Kukulski – społecznik, który w nawiązaniu do idei pozytywistycznej włączył się w założenie w Skomlinie Spółdzielni Spożywców „Pług” oraz Gminnej Kasy Oszczędnościowej. Wybudował też dom ludowy. Wspomnieć należy również Ryszarda Szynczewskiego patrona rocznego kolarskiego kryterium ulicznego, zasłużonego naczelnika gminy (1973–1980).

Oblicze dzisiejszego Skomlina zmieniło się za sprawą wzrostu znaczenia usług na rzecz rolnictwa. Zmniejszyła się liczba gospodarstw. Małe o areale kilku lub kilkunastu hektarów zastąpiły gospodarstwa wielkoobszarowe o wyspecjalizowanej produkcji. Jednak w dalszym ciągu funkcjonują utrwalone przez pokolenia lokalne nazwy określające położenie pól: Bolkowszczyzna, Przydziałki, Ług, Pastwa, Olszyna, Pod Bykiem, Chmielniki. Skomlin zamieszkuje ok. 1500 mieszkańców.

Bardzo ważną rolę w zakresie utrwalania tożsamości krajobrazu Skomlina pełni Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Skomlińskiej. Z inicjatywy tego

Stowarzyszenie w dawnym spichlerzu powstaje izba pamięci, organizowane są wydarzenia sportowe oraz inne integrujące lokalną społeczność.

Bolesławiec

Miasto to leży na Nizinie Południowielkopolskiej, na Wysoczyźnie Wieruszowskiej, nad Prosną. Jego historia sięga 1266 r., gdy Bolesław Pobożny – książę kaliski lokował tu osadę nad Prosną, przy granicy ze Śląskiem. Bolesławiec jest przykładem miasta zdegradowanego, które po blisko 600 latach w 1870 r. utraciło prawa miejskie, odzyskując je po upływie 154 lat, w 2024 r.

Jego dzieje silnie związane są z historią Ziemi Wieluńskiej (tab. 1). W roku 1315 Bolesławiec włączony został przez Władysława Łokietka do Korony Polskiej. Miasto znajdował się przy trakcie wiodącym z Warszawy przez Wieluń do Wrocławia, a w związku z przygranicznym położeniem funkcjonowała tutaj komora celna. To istotne strategicznie miejsce wymagało umocnienia w celu obrony. W związku z tym w czasach Kazimierza Wielkiego, nieopodal miasta wzniesiono zamek, który został zburzony ok. 1335 r., a następnie odbudowany ok. roku 1347. W 1370 r. Ludwik Węgierski nadał Bolesławiec Władysławowi Opolczykowi. Do Korony miasto powróciło w czasach Władysława Jagiełły w 1396 r. (Guerquin, 1974).

Czasy świetności zamku przypadają na 1. poł. XVII w. Zamek znajdował się na usypanym pagórze wznoszącym się kilkanaście metrów ponad płaskie, zapewne podmokłe dno doliny Prozny. Ceglane mury obronne zamykały owal o powierzchni ok. 20 a, pośrodku którego od strony potencjalnego zagrożenia wzniesiono ośmioboczną wieżę wysoką na 20 m. W linii murów znajdowała się druga wieża oraz kaplica (Guerquin, 1974). W XVII w. zamek został dwukrotnie zniszczony. Po raz pierwszy w 1642 r., w czasie wojny trzydziestoletniej, po której w 1670 r. został odbudowany, jednak po upływie niespełna 35 lat, w 1704 r., ponownie został zburzony przez wojska szwedzkie i ostatecznie opuszczony. Obecnie zostały niewielkie fragmenty murów obronnych oraz wieża (fot. 48).

W koloryt Bolesławca oprócz ruin zamku wpisuje się również tradycja młynarska. Rozwój tego rzemiosła nastąpił począwszy od XIV w. w związku z potrzebami zamku. Ostatni młyn wodny zbudowany w XVII w. pracował do 1965 r.

W krajobrazie miasta zachował się czytelny, średniowieczny układ urbanistyczny oparty na wrzecionie, który tworzą ulice 11 Listopada i Krakowska (fot. 47). Wrzeciono wpisane jest w owalny zarys najstarszej części miasta (fot. 47). W środkowej części wydłużonego placu wewnątrz wrzeciona znajduje się rynek (fot. 49). Nieco na północny-wschód od rynku znajduje się kościół parafialny (XVII/XVIII w.). W centrum miasta dominuje niska zabudowa pierzejowa.

Fot. 47.

Fot. 48.

Fot. 49.

Fot. 50.

Fot. 47. Układ urbanistyczny Bolesławca

Źródło: fotografia P. Szubert

Fot. 48. Ruiny zamku w Bolesławcu

Fot. 49. Rynek w Bolesławcu

Fot. 50. Koło młyńskie w miejscu spalonego w 2007 r. Starego Młyna

Źródło fot. 48–50: fotografie własne

Nad Prosną utworzono niewielki zalew (fot. 47). Znajduje się nad nim hotel „Stary Młyn”. Nazwa nawiązuje do drewnianego młyna wodnego (XVII w.), zaadaptowanego na hotel, który spłonął w 2007 r. (Wiśniewski, 2007). Był ceniony zabytkiem architektury przemysłowej oraz atrakcją turystyczną, po której pozostał pusty plac i koło wodne (fot. 50).

Nad Prosną na sztucznym wzniesieniu znajdują się ruiny zamku z czasów kazimierzowskich (XIV w.). Zniszczeniu uległ podczas wojen szwedzkich.

Podsumowanie

Podsumowaniu towarzyszy pytanie: czy autorom udało się uchwycić cechy wyróżniające tożsamość krajobrazu Ziemi Wieluńskiej? Pytanie to pozostaje zasadne, ponieważ analiza literatury przedmiotu wskazuje na duży udział

subiektywizmu przy identyfikacji tych cech. Należy także uwzględnić złożoność relacji pomiędzy tożsamością krajobrazu jako elementu przestrzeni geograficznej w ujęciu regionalnym, a kolorytem lokalnym poszczególnych miejsc w tej przestrzeni, określającym ich *genius loci* (ryc. 7).

Na podstawie analizy zebranego materiału wyodrębniono pięć kategorii określających tożsamość krajobrazu regionu (tab. 2). Każdej z kategorii przypisano identyfikatory kolorytu lokalnego Ziemi Wieluńskiej oraz identyfikatory kolorytu poszczególnych miejscowości. Za szczególnie istotne uznano identyfikatory powtarzające się, co sugeruje ich szczególne znaczenie dla integralności tożsamości krajobrazu całego regionu.

Wśród cech przyrodniczych wspólnym wyróżnikiem tożsamości krajobrazu Ziemi Wieluńskiej oraz kolorytu poszczególnych miejscowości jest krajobraz staroglacjalny Niziny Południowowielopolskiej, w który wkomponowana jest szachownica pól uprawnych jako wiodący element rolniczego krajobrazu kulturowego. Następnie jest krajobraz wyżyny węglanowej występujący w Załęczańskim Parku Krajobrazowym i w Wieluniu. W obu tych miejscach występują odsłonięcia wapieni górnojurajskich, z którymi powiązane są elementy dziedzictwa kulturowego – budowle z wapienia w postaci murów obronnych Wielunia oraz tradycyjnej zabudowy mieszkalnej na Wyżynie Wieluńskiej. W wymiarze społecznym dostrzegalna jest także symboliczna obecność stratygraficznego określenia „Jura”, wykorzystywana m.in. w nazwach lokalnych inicjatyw (projekt „Jura na Bursztynowym Szlaku”) czy instytucji (np. Oddział Jurajski PTTK w Wieluniu). Świadczy to o zakorzenieniu tego określenia w tożsamości mieszkańców Ziemi Wieluńskiej.

Ryc. 7. Złożoność procesu określania identyfikatorów i cech tożsamości krajobrazu Ziemi Wieluńskiej

Źródło: opracowanie własne

W odniesieniu do historii regionu, kluczowym elementem tożsamości Ziemi Wieluńskiej było jej przygraniczne położenie. Rzeką Prosną postrzegana jest nie tylko jako komponent środowiska naturalnego, ale również jako historyczna granica państwowa – przede wszystkim w kontekście granicy z III Rzeszą Niemiecką. Nieco inaczej jest z Wartą, która – mimo swojego znaczenia jako dawnego szlaku handlowego i osadniczego – współcześnie kojarzona jest głównie z walorami przyrodniczymi oraz rozwojem funkcji turystyczno-rekreacyjnej. Istotnym składnikiem niematerialnym tożsamości regionu pozostaje również pamięć o bombardowaniu Wielunia, tragedii pacjentów szpitala oraz zniszczeniu fary. Ten trwały atrybut pamięci zbiorowej został ujęty hasłowo „1 IX 1939. Wieluń Pamiętamy”.

W kontekście dziedzictwa kulturowego silnie zaakcentowane w tożsamości krajobrazu Ziemi Wieluńskiej są historyczne układy przestrzenne oraz budownictwo drewniane. W przypadku układów przestrzennych, we wszystkich analizowanych miejscowościach można zaobserwować owalny zarys najstarszej części osadniczej, z charakterystycznym wrzecionem, którego orientacja przestrzenna zależy od przebiegu traktu komunikacyjnego Warszawa-Wrocław. Jeśli chodzi o budownictwo drewniane, oprócz wymiaru materialnego, posiada ono również ważny wymiar niematerialny. Szczególne znaczenie przypisuje się tzw. wieluńskiemu typowi architektury drewnianych kościołów, który wykształcił się lokalnie i stanowi istotny wyróżnik tożsamości krajobrazu kulturowego Ziemi Wieluńskiej.

Dwie ostatnie cechy tożsamości Ziemi Wieluńskiej – jak wynika z analizy lokalnego kolorytu – okazują się trudne do jednoznacznego zdefiniowania. Wynika to prawdopodobnie z dynamiki współczesnych procesów społecznych i gospodarczych. W koloryt lokalny wpisuje się działalność wielu stowarzyszeń oraz organizacji. W tym kontekście uznano, że w krajobraz kulturowy Ziemi Wieluńskiej wpisuje się działalność takich podmiotów jak: Związek Gmin Ziemi Wieluńskiej, Muzeum Ziemi Wieluńskiej, Wieluńskie Towarzystwo Naukowe, Jurański Oddział PTTK, Radio Ziemi Wieluńskiej, Telekomunikacja Związku Gmin Ziemi Wieluńskiej oraz lokalni producenci: Wielton, Korona-Candles, Spółdzielnia Dostawców Mleka.

Współcześnie znaczenie tożsamości krajobrazu nabiera szczególnej wagi w obliczu postępujących procesów unifikacji przestrzeni, wynikających z globalizacji, urbanizacji i presji inwestycyjnej, które mogą prowadzić do zaniku lub rozmycia lokalnych wyróżników krajobrazu. Badanie tożsamości krajobrazu staje się więc nie tylko kwestią dokumentacyjną, ale także ważnym elementem ochrony dziedzictwa kulturowego oraz budowania świadomości i tożsamości mieszkańców.

Wyniki badań przeprowadzonych przez autorów mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych rozważań, uwzględniających perspektywę percepcji krajobrazu przez lokalną społeczność. W szczególności warto podjąć próbę

Tabela 2. Złożoność tożsamości krajobrazu Ziemi Wieluńskiej oraz kolorytu lokalnego wybranych miejscowości.

Kategorie elementów kształtujących tożsamość krajobrazu Cecha	Identyfikatory – koloryt lokalny – genius loci			
	Ziemia Wieluńska	Wieluń	Skomlin	Bolesławiec
Przyroda	Krajobraz wyżyny węglanowej w Załęczanśkim Parku. Krajobraz starogłacjany Niziny Południowo-wielkopolskiej.	Odsłonięcia wapieni górnourajskich. Odsłonięcia środkowo-jurajskich piaskowców żelazistych.	Krajobraz starogłacjany Wysoczyzny Wieruszowskiej.	Krajobraz starogłacjany Wysoczyzny Wieruszowskiej. Dolina Prośny.
Historia	Szlak Bursztynowy. Przeniesienie kasztelanii z Rudy do Wielunia. Granica państwowa na Prośnie. Wybuch II wojny światowej.	Położenie blisko granicy państwowej na Prośnie. Pamięć o tragedii mieszkańców i pacjentów szpitala w wyniku zbombardowania miasta 1.09.1939 r. Hasło „Wieluń 1 IX 1939. Pamiętamy” Upamiętnione miejsca Wieluńskiej Hekatomby. Szlak roku 1920.	Jedna z najstarszych wsi na Ziemi Wieluńskiej. Bliskość granicy państwowej na Prośnie.	Przygraniczne położenie nad Prośną. Miasto zdegradowane.
Dziedzictwo kulturowe	Krajobraz rolniczy. Średniowieczne układy urbanistyczne i ruralistyczne. Budownictwo drewniane sakralne i świeckie. Wieluńska Kolej Dojazdowa. Kolej Kalety-Kępno. Gwara wieluńska. Strój wieluński.	Średniowieczny układ urbanistyczny miasta. Kolegiata Bożego Ciała – Sanktuarium Matki Boskiej Pocieszenia (wnętrze): Drewniany kościół św. Barbary. Madonny Wieluńskie.	Krajobraz rolniczy. Średniowieczny układ ruralistyczny. Kościół parafialny św. Filipa i Jakuba (1746). Spichlerz (1777). Pamięć o ziemiańskiej rodzinie Bąkowskich.	Krajobraz rolniczy. Średniowieczny układ urbanistyczny. Ruiny zamku. Tradycje młynarskie.

Spółceństwo	Związek Gmin Ziemi Wieluńskiej. Muzeum Ziemi Wieluńskiej.	Muzeum Ziemi Wieluńskiej. Wieluńskie Towarzystwo Naukowe. Towarzystwo Przyjaciół Wielunia. Oddział Jurajski PTTK. Wieluński Klub Sportowy. Program „Wieluń Sprzyja” . Wieluński Dom Kultury. Młodzieżowy Dom Kultury. Wojciech Siudmak i jego twórczość.	Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Skomlińskiej.	Nie zidentyfikowano
Działalność gospodarcza	Uprawa chrzanu. Zagłębie chrzanowe w okolicach Osjakowa. Chrzan Wieluński - lokalna marka. Wielton - naczepy samochodowe. Korona-Candles – świece ozdobne. ZUGiL – maszyny i konstrukcje stalowe. Spółdzielnia Dostawców Mleka – wyroby mleczarskie. Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej (PKS). Radio Ziemi Wieluńskiej. Telekomunikacja Związku Gmin Ziemi Wieluńskiej.	Przedsiębiorstwa o znaczeniu regionalnym: Wielton. Korona-Candles. Zakłady Urządzeń Galwanicznych i Lakierniczych (ZUGiL). Spółdzielnia. Dostawców Mleka.	Rozwój usług i zaplecza rolniczego.	Nie zidentyfikowano

przeanalizowania, które elementy krajobrazu mieszkańcy Ziemi Wieluńskiej rzeczywiście postrzegają jako istotne dla swojej tożsamości oraz z jakim obszarem geograficznym czują się emocjonalnie związani. Takie podejście umożliwiłoby zestawienie wyodrębnionych przez autorów fizycznych wyróżników krajobrazu kulturowego z wyobrażeniami i doświadczeniem mieszkańców. Pozwoliłoby to również na pogłębienie wiedzy na temat pamięci zbiorowej, w tym na przykład rozpoznanie, na ile wydarzenia związane z bombardowaniem Wielunia 1 września 1939 r. są obecne w świadomości społecznej jako element niematerialnego dziedzictwa krajobrazu.

Literatura

- Abramek, B. (2006). *Ruda 900 lat historii*. Wieluń: Muzeum Ziemi Wieluńskiej.
- Antczak, J., Kopańska, M. (2012). *Nadwarciański Szlak Bursztynowy, Wieluń i okolice*. Wieluń: Gmina Wieluń.
- Bokszański, Z. (2005). *Tożsamość zbiorowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Buchecker, M., Hunziker, M., Kienast, F. (2003). Participatory landscape development: Overcoming social barriers to public involvement. *Landscape and Urban Planning*, 64(1-2), 29-46.
- Buczkowska, K. (2012). Turysta kulturowy w poszukiwaniu genius loci. *Folia Turistica*, 26, 41-52.
- Burdzik, T. (2012). Przestrzeń jako składnik tożsamości w świecie globalizacji. *Kultura-Historia-Globalizacja*, 11, 13-27.
- Christou, P.A., Farmaki, A., Saveriades, A., Spanou, E. (2019). The "genius loci" of places that experience intense tourism development. *Tourism Management Perspectives*, 30, 19-32.
- Ciobota, A., Sliacka, M., Obradovici, V. (2015). The Concept of Genius Loci in Relation to Landscape Changes. *Bulletin UASVM Horticulture*, 72(1), 51-60.
- Copik, I. (2017). *Topografie i krajobrazy. Filmowy Śląsk*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Katowickiego.
- Cosgrove, D. (2003). Landscape and the European sense of sight-eyeing nature. *Handbook of cultural geography*, 249-268.
- Czarnota-Bojarska, J. (2010). *Dopasowanie człowiek-organizacja i tożsamość organizacyjna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dąbrowska-Budziło, K. (2011). Genius loci, jako potencjalne źródło inspiracji dla kształtowania krajobrazu. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 15, 227-235.
- Dobrowolska, M. (1948). *Dynamika krajobrazu kulturowego*. Przegląd Geograficzny, 21, 3-4, 151-204.
- Dąbrowski, H., Kokot, S., Moczulski, M. (2006). *Kolej Kalety-Wieluń-Podzamcze 1926-2006*. Piekary Śląskie: ZP Wydawnictwo.
- Domagała, K. (2014). *Nasza mała ojczyzna, popularna historia osady Skomlin i jej okolicy*. Skomlin: Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Skomlińskiej. Urząd Gminy w Skomlinie.

- Egoz, S. (2013). Landscape and identity: Beyond a geography of one place. W: P. Howard, I. Thompson, E. Waterton (red.), *The Routledge companion to landscape studies*. New York: Routledge, 272–285.
- Eichner, S., Waade, A.M. (2015). Local Colour in German and Danish Television Drama: Tatort and Bron//Broen. *Global Media Journal*, 5, 1–20.
- Gałdowa, A. (2000). Wprowadzenie. W: A. Gałdowa (red.), *Tożsamość człowieka*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 9–16.
- Giddens, A. (2010). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Górny, A., Szelerewicz, M. (1986). *Jaskinie Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Grabarczyk, T., Nowak, T. (2007). Wieluń pod panowaniem pierwszych Jagiellonów (1391–1492). *Rocznik Wieluński*, 1, 5–24.
- Guerquin, B. (1974). *Zamki w Polsce*. Warszawa; Arkady.
- Julkowska, V. (2018). Problem „wizualizacji” przeszłości w narracjach o historii w pierwszej połowie XIX w. O twórczym powinowactwie historii i literatury u progu XIX w. – wprowadzenie. *Studia Historica Gedanensia*, 138–156.
- Kapcia, B. (2007). Motyw króla Łokietka w literaturze oświecenia i romantyzmu. W: J. Smołucha (red.), *Lipnica Murowana. Gród króla Władysława Łokietka*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 167–181.
- Kopańska, M. (2024). *Wieluń, przewodnik po mieście*. Wieluń: Towarzystwo Przyjaciół Wielunia.
- K’oyoo, E., Breed, C. (2023). Capturing landscape identity in the context of urban renewal: The case of Kisumu City, Kenya. *Town and Regional Planning*, 83, 18–32.
- Książek, J., Mrugała, B., Spychała, T. (2010). Wieluń miastem pokoju i pojednania, obchody 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej 1 września 2009 r. Wieluń: Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu.
- Langer, D. (2023). *Kościoty drewniane Ziemi Wieluńskiej, na tle typów ościennych (do końca XVII wieku)*. Kraków: Wydawnictwo Astraia.
- Lenartowicz, J.K. (2010). *Słownik psychologii architektury*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Linia kolejowa wiodąca przez Wieluń odgrywała strategiczną rolę. Zobaczcie, jak budowano drogę żelazną w latach 1925–26: Pozyskano z: <https://wielun.naszemiasto.pl/linia-kolejowa-wiodaca-przez-wielun-odgrywala-strategiczna/ar/c15-4746995>
- Myga-Piątek, U. (2001). Ewolucja krajobrazu środkowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej- aspekt, kulturowy. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 10, 357–365.
- Myga-Piątek, U. (2008). Krajobraz kulturowy Wyżyny Krakowski-Częstochowskiej. Rozważania o przyrodzie, historii, wartościach i zagrożeniach. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 10, 337–357.
- Myga-Piątek, U. (2011). Genius loci Podhala i Tatr. Rola w kształtowaniu atrakcyjności turystycznej. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 15, 259–277.
- Myga-Piątek, U. (2012). *Krajobrazy kulturowe aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.

- Myga-Piątek, U. (2015). Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni. *Studia Geohistorica*, 3, 29–45.
- Myga-Piątek U. (2025). Czym jest tożsamość krajobrazu? Problemy poznawcze i interpretacyjne. *Książka abstraktów*, XXVIII Konferencja Problematyki Krajobrazu Kulturowego z cyklu Interdyscyplinarnych Seminariów Krajobrazowych “Tożsamość krajobrazu – Koloryt lokalny miejsc i regionów”. Olsztyn, s. 10.
- Olejniki, T. (2003). *Wieluń, przewodnik*. Wieluń: Urząd miejski w Wieluniu, Wieluńskie Towarzystwo Naukowe.
- Olejniki, T. (2014). *Wieluńska Hekatomba początek wojny totalnej*. Wieluńska Biblioteka Regionalna, 29. Wieluń: Muzeum Ziemi Wieluńskiej.
- Olejniki, T. (2015). *Dziedzictwo i tradycje kulturalne Wielunia*. Wieluńska Biblioteka Regionalna, 10. Wieluń: Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu.
- Olejniki, T. (2020). *Szpital w Wieluniu jego dzieje i zniszczenia 1 września 1939 roku*. Wieluńska Biblioteka Regionalna, 38. Wieluń: Muzeum Ziemi Wieluńskiej.
- Orzechowska-Wacławska, J. (2017). Efekt Bilbao w Polsce? Katowicka Strefa Kultury jak Abandoibarra, czyli baskijskość i śląskość w procesie rewitalizacji. *Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka*, 98(5), 108–123.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion
- Rosin, R. (red.). (1981). *Corpus inscriptionum Poloniae*. Warszawa: PWN.
- Rychling, A., Solon, J., Macias, A., Balon, J., Borzyszkowski, J., Kistowski, M. (2018). *Regionalna geografia fizyczna Polski*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Bogucki.
- Selman, P. (2012). *Sustainable landscape planning: The reconnection agenda*. London: Routledge.
- Stobbelaar, D.J., Pedrolí, B. (2011). Perspectives on landscape identity: A conceptual challenge. *Landscape Research*, 36(3), 321–339.
- Sułkowska, J.M. (2021). *Kultura i tożsamość organizacyjna szkół naukowych na przykładzie ośrodków badawczych otorynolaryngologii w Polsce*. Łódź: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.
- Szerszunowicz, J. (2005). Tendencje lokalistyczne i globalistyczne w języku. W: Z. Abramowicz i in. (red.), *Język i kultura mniejszości narodowych w dobie globalizacji*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, 231–239.
- Szubert, M. (1999). Z kart historii Skomlina – Bakowscy herbu Gryf. *Kurier Wieluński*, 36, 9.
- Szubert, M. (2013). *Pleystocenska morfogeneza Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej związana ze stadiem maksymalnym zlodowacenia Odry w świetle geostatystycznej rekonstrukcji powierzchni podplejstocenskaiej*, prace monograficzne 635. Kraków: Wyd. Nauk. UP im. KEN w Krakowie.
- Szymczak, A. (red.). (2008). *Wieluń dzieje miasta 1793–1945*. Łódź-Wieluń: Urząd Miejski w Wieluniu, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Łodzi.
- Szymczak, A. (red.). (2009). *Wieluń dzieje miasta 1945–1989*. Łódź-Wieluń: Urząd Miejski w Wieluniu, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Łodzi.
- Szymczak, A. (red.). (2011). *Wieluń dzieje miasta do 1792 roku*. Łódź-Wieluń: Urząd Miejski w Wieluniu, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Łodzi.
- Szynkiewicz, A. (2014). *Jura Wieluńska, wycieczki geologiczne*. Wieluń: Gmina Wieluń.

- Świątkiewicz-Mośny, M. (2015). *Konstruowanie nowych tożsamości w warunkach globalizacji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Tajnert, A. (2016). *Kolej wąskotorowa Wieluń-Praszka-Olesno*. Rybnik: Wydawnictwo Europrinter.
- Tobiasz-Lis, P. (2014). Geografia percepcji. Osiągnięcia, problemy i perspektywy. W: W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Dorobek polskiej geografii po konferencji w Radzynie. Ocena krytyczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tuczyński, J. (1979). „Z Mickiewiczem na Krymie”, Wacław Kubacki, indeks zebrała Ewa Maciak, Warszawa 1977: [recenzja]. *Pamiętnik Literacki*, 70, 366–374.
- Vecco, M. (2020). Genius loci as a meta-concept. *Journal of Cultural Heritage*, 41, 225–231.
- Vecco, M., Montagner, E., Srakar, A. (2020). Genius loci: between handcrafts, cultural heritage and local development. *European Journal of Cultural Management and Policy*, 10(2), 64–75.
- Wiśniewski, M. (2007). Zginęli w płomieniach. *Kulisy powiatu Wieluń-Wieruszów*, 6, 3.
- Wolski, A. (2014). Percepcja przestrzeni w społeczności lokalnej. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 24, 77–86.
- Wuisang, C.E.V. (2014). Defining genius loci and qualifying cultural landscape of the Minahasa ethnic community in the north Sulawesi, Indonesia. Adelaide: The University of Adelaide (PhD dissertation).
- Zachariasz, A. (2010). O różnym pojmowaniu „genius loci” w ogrodach. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 107, 13–30.

Streszczenie

Celem artykułu jest identyfikacja szczególnych cech przyrodniczych i kulturowych krajobrazu Ziemi Wieluńskiej, które składają się na jego tożsamość. W badaniach zastosowano metodę studium przypadku, opartą na kwerendzie bibliograficznej, analizie piśmiennictwa i źródeł internetowych, a także podróży studialnej połączonej z dokumentacją fotograficzną. Analizę przypadku poprzedzono rozważaniami teoretycznymi dotyczącymi pojęć tożsamości krajobrazu, *genius loci* oraz kolorytu lokalnego. Przeprowadzona analiza umożliwiła wyodrębnienie dwóch wyróżników krajobrazu badanego regionu: krasowego krajobrazu wyżyny wapiennej w Działoszyńskim Przełomie Warty oraz krajobrazu rolniczego Wysoczyzny Wieruszowskiej. Spośród elementów dziedzictwa kulturowego istotnych dla tożsamości krajobrazu wyróżniono: ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa, zabytki budownictwa drewnianego, dawne linie kolejowe, a w wymiarze niematerialnym – wydarzenia związane z bombardowaniem Wielunia 1 września 1939 r. Szczególne znaczenie przypisano także trzem miejscowościom o dobrze zachowanym średniowiecznym układzie przestrzennym: Wieluniowi, Bolesławcowi i Skomlinowi.

Landscape identity of the Wieluń Land – a case study

Abstract

The aim of this article is to identify specific natural and cultural features of the landscape of the Wieluń Land that contribute to its identity. The study employed the case study method, based on bibliographic research, analysis of literature and online sources, as well as a study visit combined with photographic documentation. The case study analysis was preceded by theoretical considerations concerning the concepts of landscape identity, *genius loci*, and local colour. The conducted analysis enabled the identification of two key landscape features of the analyzed region: the karst landscape of the limestone upland in the Działoszyn Gorge of the Warta River and the agricultural landscape of the Wieruszów Upland. Among the elements of cultural heritage significant for the landscape's identity, the following were distinguished: traces of early medieval settlement, wooden architectural heritage, and former railway lines. In the intangible dimension, particular attention was given to the events related to the bombing of Wieluń on September 1, 1939 by Nazis, which constitutes an important element of the region's collective memory. Special significance was also attributed to three localities with well-preserved medieval spatial layouts: Wieluń, Bolesławiec, and Skomlin.

Słowa kluczowe: dziedzictwo; krajobraz; *genius loci*; tożsamość

Key words: heritage; *genius loci*; identity; landscape

Mariusz Szubert, dr hab., profesor uniwersytetu, absolwent geografii o specjalności nauczycielskiej. W latach 1982–1987 studiował na Wydziale Geograficzno-Biologicznym w Instytucie Geografii Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie (obecnie Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej). W 1994 roku uzyskał stopień doktora nauk o Ziemi w zakresie geografii. Stopień doktora habilitowanego uzyskał na Wydziale Geograficznym Uniwersytetu Łódzkiego. Od 2015 roku kieruje Katedrą Turystyki i Badań Regionalnych. Autor kilkudziesięciu publikacji naukowych z zakresu paleogeografii Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej, geostatystyki oraz geografii turystycznej Polski i krajoznawstwa. Autor podręczników do geografii wydawanych przez Wydawnictwo Nowa Era: *Planeta Nowa dla 3. klasy gimnazjum* (2004–2019) oraz współautor podręcznika do geografii *Planeta Nowa 7 dla uczniów szkoły podstawowej*. Główne zainteresowania naukowe obejmują paleogeografię Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej, turystykę przyrodniczą i kulturową w Polsce, relacje pomiędzy krajobrazem kulturowym a rozwojem funkcji turystycznej. Pasjonuje się podróżami po Polsce (szczególnie po pojezierzach i pobrzeżach Bałtyku) oraz regionach winiarskich w południowych Niemczech, a także literaturą faktu, historią Polski i polskimi serialami filmowymi.

Mariusz Szubert, Ph.D., university professor, graduate in geography with a specialization in teaching. From 1982 to 1987, he studied at the Faculty of Geography and Biology at the Institute of Geography of the Higher School of Pedagogy of the Commission of National Education in Kraków (now the University of the National Education Commission). There, he obtained his doctoral degree in geography in 1994. He earned his habilitation degree from the Faculty of Geography at the University of

Łódź. Since 2015, he has headed the Department of Tourism and Regional Research. He is the author of dozens of scientific publications in the fields of palaeogeography of the Woźnicko-Wieluńska Upland, geostatistics, Polish tourism geography, and heritage tourism (sightseeing). He is also the author of geography textbooks published by Nowa Era Publishing House: *Planeta Nowa* for 3rd-year middle school students (2004–2019) and co-author of the geography textbook *Planeta Nowa 7* for primary school students. Main scientific interests: palaeogeography of the Woźnicko-Wieluńska Highland, natural and cultural tourism in Poland, relations between the cultural landscape and the development of the tourism function. Hobbies: traveling in Poland (especially the lake districts and the Baltic coast) and the wine regions in southern Germany, non-fiction, Polish history, Polish film series.

Karol Bożek, absolwent studiów magisterskich z zakresu geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna) oraz turystyki i rekreacji (specjalność turystyka kulturowa) na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Aktualnie zatrudniony na stanowisku asystenta naukowo-dydaktycznego w Instytucie Zarządzania i Spraw Społecznych Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Absolwent XVIII edycji Akademii Dziedzictwa – studiów podyplomowych z zakresu ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym. Jego zainteresowania badawcze dotyczą głównie problematyki zarządzania dziedzictwem kulturowym, turystyki dziedzictwa kulturowego, trudnego dziedzictwa oraz krajobrazów pamięci.

Karol Bożek, graduate of master's studies in geography (specializing in socio-economic geography) and tourism studies (specializing in cultural tourism) from the Pedagogical University in Cracow. Currently employed as a research and teaching assistant at the Institute of Management and Social Affairs, University of the National Education Commission, Krakow. Graduate of the 18th edition of the Heritage Academy – postgraduate studies in the field of heritage protection and management. His research interests focus primarily on cultural heritage management, heritage tourism, dissonant heritage, and landscapes of memory.